

Передумови та особливості відродження чеської шкільної освіти за доби становлення УСРР

Українські землі здавна були складним поліетнічним комплексом, кожна складова якого мала важливе значення для соціально-економічного, суспільно-політичного та духовно-культурного розвитку.

У 20-ті роки ХХ століття, за доби становлення на частині українських земель радянської влади, держава бачила в цьому великий потенціал і загрозу одночасно, намагаючись будувати національну політику відповідно до поточних проблем і завдань. Серед національних меншин УСРР особливий інтерес викликали чехи як одна з найбільш економічно перспективних та політично толерантних національних груп населення.

Чехи жили на теренах сучасної України століттями. Відомо, що невеличкі групи оселялися тут ще у ХІІІ ст. [8, с. 103], а протягом ХVІІ – ХVІІІ ст. внаслідок політичних переслідувань і гноблень після придушення повстання 1618-20 рр. проти Габсбургів переселення чехів набуло значних розмахів. На початку ХІХ ст. до міст почали прибувати освічені чехи у зв'язку з введенням у Російській імперії класичної освіти, обіймаючи посади учителів та викладачів вищих навчальних закладів. З 60-х рр. ХІХ ст. переїзд чехів став масовим. Серед основних причин дослідники називають економічні зрушення, які відбувалися в Австрійській імперії (з 1867 р. – Австро-Угорщині). По завершенню промислової революції країна розпочала економічні реформи, які значно прискорили модернізацію, зокрема і на чеських землях імперії. Кризи перевиробництва 1860-70-х рр. призвели до зростання безробіття та зубожіння ремісничого та пролетарського населення, а аграрна криза 1870-80-х рр. внаслідок завезення до Європи дешевого американського зерна та непосильні викупні платежі розорили велику кількість сільського населення країни. Участь держави у Кримській та Австро-пруській війнах, великі витрати, загибель підданих викликали страх, зневіру, відчай і бажання знайти спокій та безпеку для родини [16, с. 30–32].

В надії на придбання землі, свободу підприємництва та задоволення своїх національних амбіцій, у відповідь на запрошення уряду Російської імперії, чехи почали їхати родинами, оселялись у містах та засновували аграрні колонії на Волині, Київщині, Одещині та в інших регіонах. Саме тут склався цілий комплекс сприятливих економічних та політичних факторів, який визначив рішення чехів обрати нову батьківщину. Ліквідація кріпацтва та прогресивні державні реформи стимулювали розвиток промислового та товарного сільськогосподарського виробництва, торгівлі, транспорту. Після польського повстання 1863 р. політика російського уряду на витіснення польського землеволодіння відкривала чехам можливість купівлі родючої землі за прийнятними цінами [18, с. 19].

Після затвердження 10 липня 1870 р. Олександром II «Положення Комітета Міністерства о водворении чехов в Волынской губернии» [9, с. 19] чеські переселенці отримали низку пільг стосовно негайного отримання російського громадянства, звільнення на 5 років від казенних податків та грошових виплат, довічного звільнення переселенців чоловічої статі та їхніх синів від рекрутської повинності, свободи віросповідання, дозволу на відкриття чеських шкіл [3, с. 12]. Лише до кінця 1870-х рр. на Волинь переїхало близько 20 тис. чехів, які заснували 65 колоній з 23 початковими навчальними закладами, де навчалося біля 1000 дітей [7, с. 895].

Одним з головних факторів збереження національної ідентичності чехів завжди була національна педагогіка, яка мала блискучу традицію і відпрацьовану століттями методику. Увага чехів до виховання та освіти дітей вважається однією з характерних ментальних рис чеського народу. Основними інструментами передачі від старшого покоління до молодшого досвіду, знань та любові до чеського слова були і залишаються родинне патріотичне виховання та чеська школа.

До початку масового переїзду чеських родин на українські землі вивчення чеської мови, історії та культури було можливим лише завдяки зусиллям турботливих батьків, які піклувалися про це особисто з народження дитини, а згодом відправляли її до навчальних закладів, які існували на чеських землях.

Коли у 1860-х рр. почали виникати осередки компактного поселення чехів, вони отримали можливість відкрити власні національні початкові школи, де система навчання практично не контролювалася урядом і визначалася громадами. Заслуговує на увагу той факт, що тільки 4 із зазначених шкіл були підпорядковані Міністерству Народної Освіти, інші ж контролювалися чеськими громадами. Найбільш успішно функціонували школи, де викладали професійні чеські вчителі, що приїхали разом з переселенцями. Але їх було не так вже багато.

Зазвичай читати і писати рідною мовою дітей навчали вдома батьки, частіше матері. Вони мали більше часу спілкуватися з малечею, були відповідальними за духовно-культурний розвиток нащадків. Особливості говірки тієї чи іншої колонії визначав діалект місцевості, звідки приїхали колоністи. Доторкнутися до чеської книги можна було вдома та у бібліотечках громади, які зберігались у хатах-читальнях. Не дозволяли забути рідну мову листи з історичної батьківщини, які отримували практично всі колоністи, та вистави чеських драматургів, що ставили в аматорських театрах, створених у більшості чеських поселень.

Коли діти дорослішали, вони продовжували навчання чеською мовою або приватно, або у школі. Були колонії, де відкрити власну національну школу не було можливості. Так часто траплялося у поселеннях змішаного типу, де кількість чеського населення була невеликою, або коли господарська діяльність давалась переселенцям надто важко і вимагала концентрації усіх наявних ресурсів. Тоді відправляли дітей до найближчих чеських колоній, які мали свою школу, чи гуртували їх у маленькі групи, доручаючи навчати рідною мовою найбільш освіченим членам громади в них вдома або у помешканнях односельців. Таких педагогів переселенці називали народними вчителями [13, с. 31].

Держава від самого початку ставилася до нових громадян з упередженням і пересторогою. Допомога визначалася скоріше невтручанням. Усі витрати на будівництво школи чи оренду прийняттого приміщення лягали на плечі громади. Були випадки, коли держава пропонувала спроектувати та побудувати школу власним коштом, проте викладання там мало вестися російською мовою. Часто колоністи погоджувалися і свідомо розмежовували національне домашнє

виховання та здобуття знань з основних предметів, необхідних для подальшого навчання або працевлаштування у Російській імперії. Якщо дитина виявляла здібності, а батьки мали відповідні амбіції, її відправляли вчитися далі у гімназії та університети Російської імперії та інших європейських країн, зокрема до чеських навчальних закладів Австро-Угорщини [2, арк. 24 зв.]. Як одна з пільг, кожному чеському селу надавалося право вивчити безкоштовно двох хлопчиків у вищих навчальних закладах імперії. Так, першою дитиною, яку батьки у 1889-90 рр. наважилися відправити у чуже місто для здобуття освіти, був Йосип Горак з Волохова, який згодом став відомим лікарем-окулістом [13, с. 30].

Це був дуже недовгий період вільного розвитку чеської школи. У жовтні 1887 р., коли був прийнятий закон про підпорядкування так званих іновірних шкіл у Південно-Західному краї Міністерству народної освіти [5, с. 279]. Наслідки закону про фактичне закриття національних шкіл не оминули жодну чеську громаду. Інспектори народних училищ в районах з чеським населенням зреформували місцеві школи на Урядові однокласні народні училища, підпорядковані Міністерству Народної Освіти, замінюючи чеських вчителів, шанованих громадами, на студентів духовних семінарій [10, арк. 53].

Чеські діти потерпали від невдалої освітньої політики місцевих органів влади, кадрових негараздів, відсутності національного виховання у навчальних класах та матеріальних проблем. Інспектори пильно стежили за викоріненням усього чеського зі шкільної освіти чехів. Навіть за спілкування чеською мовою на перервах дітям «давали лапи» – били по руках лінійкою. В результаті насильницької русифікації та неминучої природної асиміляції в умовах відсутності національної школи чехи почали втрачати чистоту чеської мови, яка у значно зміненому вигляді використовувалася переважно для усного спілкування на побутовому рівні. Молоде покоління погано вміло писати рідною мовою і втрачало бажання читати чеські книжки місцевих читалень, які погано поповнювалися [10, арк. 53–54].

За роки русифікаторської політики царського уряду на Волині була повністю знищена чеська шкільна мережа. Спроба київського чеського

Товариства Я. А. Коменського під час Першої світової війни створити на Волині 30 національних шкіл [6, с. 268–269] закінчилась невдачею.

В результаті подій 1917-21 рр. на українських землях була проголошена радянська влада. Молода радянська республіка зіткнулася з масою проблем, що виникли на уламках колишньої імперії. Для чехів це обернулося на розорення, розчарування та швидку втрату самобутніх національних рис. Не залишилося жодної чеської школи, були закриті усі читальні та театральні сцени. Складні стосунки Радянського Союзу з Першою Чехословацькою республікою. Її президентом Томашем Масариком, перешкоджання виїзду громадян до буржуазної країни – все це призвело до значної ізоляції «чеської гілки» в Україні, як часто називали себе українські чехи, від «матерного дерева» [14, с. 193].

Проблеми початку 1920-х рр. підштовхували радянську владу до кардинального повороту у національній політиці. У 1923 р. в ході роботи XII з'їзду РКП (б) було взято курс на «коренізацію» – державну політику захисту та реалізації прав та інтересів усіх національностей з вибудовуванням відповідної вертикалі органів влади для їхнього обслуговування та прийняттям відповідних законів. Таким чином, була створена юридична база для національного відродження, в тому числі чехів УСРР.

Ці події викликали особливе пошвавлення та патріотичний підйом серед чеського населення, яке було основним ініціатором та рушійною силою чеського відродження. Держава скоріше не заважала, ніж допомагала.

Одним з основних напрямків відродження «чещини» в Україні стала реанімація національної освіти. Першою ластівкою в УСРР стала чеська трудова школа у селі Вільшанка на Житомирщині, яка відкрилася 1 жовтня 1923 р. за ініціативою та під керівництвом одного з лідерів чеського національно-культурного відродження, видатного вченого славіста, філолога, етнолога, педагога і громадського діяча, очільника Кабінету національних меншин України при Етнографічній комісії ВУАН Євгена Антоновича Рихліка. Він розробив програму, новий курс чеської мови та літератури, відновив роботу чеської хати-читальні та драмгуртка [2, с. 24–26, 43 зв.]. З травня по серпень 1923 р. Євген Рихлік керував педагогічним гуртком перекваліфікації вчителів Чуднівського

району, передаючи свій досвід роботи з чеськими дітьми в умовах повної відсутності навчальних посібників [2, арк. 93 зв.]. У другій половині 1920-х рр. у Житомирі проводилися курси перекваліфікації чеських вчителів під керівництвом Антона Водседалека. Результат цих зусиль був блискучим. Вчитель у чеських колоніях став джерелом культурно-просвітницької, національно-патріотичної роботи, носієм і поширювачем чеської мови і традицій. Наприклад, керівник чеської школи у с. Вишеград на Київщині Ярослав Боучек, крім того, що був вчителем з 1922 по 1928 р., писав вірші, музику, організував оркестр, був його диригентом, а також режисером дитячого і дорослого театрів, заснував традицію відзначати в селі 6 червня свято Яна Гуса [1, с. 80–81].

Окрім сільських шкіл, чеські програми були запроваджені й у деяких містах. Так, велике значення для національно-патріотичного виховання молоді мала чеська трудова школа № 105 на Шулявці у Києві [4, арк. 18 зв. – 72]. Всього на середину 1920-х рр. в УСРР працювало 10 чеських шкіл, які навчали 342 учні, до початку 1930-х рр. кількість шкіл збільшилася до 17. Цього було замало, оскільки ці початкові заклади охоплювали лише 43,8 % чеських дітей. 34,3 % чеських дітей відвідували українські школи, 11,2 % – російські, 5,1 % – змішані українсько-чеські, 2,4 % – польські школи. До того ж всі чеські школи були початковими, семирічок не було [17, с. 148]. Проте обстеження чеських колоній Отокарком Мухою дає підстави стверджувати, що 100 % їхнього населення були грамотними [1, с. 80].

Допомогу у розвитку чеської шкільної освіти в Україні надавала Чеська Місія, яка працювала в УСРР з жовтня 1921 р. Хоча основним її завданням було економічне співробітництво, уряд Чехословацької республіки вважав за необхідне сприяти національно-культурному розвитку українських чехів: «Зберегти чехів в Україні для самостійної чехословацької держави і для проведення тут її інтересів в майбутньому економічному і торговому просуванні Чехословаччини на Схід» [4, арк. 55 зв.] Чеська Місія забезпечувала чеські школи УСРР олівцями, зошитами, книжками, надавала грошову допомогу та кредити для проведення культурних заходів і т.п.

Велике значення для підготовки чеських учительських кадрів мали чеські семінари підвищеного типу, які працювали в інститутах народної освіти, зокрема Ніжинського та Волинського в Житомирі. В Ніжині його заснував і проводив Євген Рихлік, у Житомирі – Антон Водседалек. Метою подібної форми підготовки педагогічних кадрів для шкільної мережі УСРР було забезпечення національних шкіл вчителями зі знанням мови, літератури, історії тих народів, чийх дітей вони будуть навчати. Подібні семінари були розраховані на широке коло зацікавлених. На них запрошувалися викладачі, аспіранти, студенти та інші бажуючі долучитися до вивчення чеського слова, дискусій з історичних та літературних тем [11, арк. 3–4].

Доба чеського відродження в Україні виявилася недовгою та трагічною. На початку 1930-х рр. чеські школи в Україні перетворилися на звичайні радянські навчальні заклади з російською мовою викладання. Чеські діти втратили можливість вивчати рідною мовою своєю національну історію та культуру. Найбільш талановиті та авторитетні педагоги були заарештовані і засуджені за неіснуючі злочини. Репресовані були Євген Рихлік [12], Антон Водседалек та ще десятки чеських вчителів [15, с. 242].

Список джерел та літератури:

1. Буткова Л. З історії Вишеграда. Шляхи розвитку культури чехів України: Чехи Київщини: історія і сучасність: матеріали 4, 5 Чесько-української науково-практичної конференції, м. Київ, 13.12.2014, 13.12.2015. К. Альтерпрес. 2015. С.76–84.
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині (далі – НВ ДАЧО), ф.р-6121, оп. 2, спр. 3301, 119 арк.
3. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. К. 1871. 17 с.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф.р – 8840, оп. 3, спр. 7753, 283 арк.
5. Історія чехів в Україні. К. НАУ. 2013. 600 с.

6. Короткий звіт про діяльність добродійного і просвітницького Товариства імені Яна Амоса Коменського в Києві у період війни 1914–1917 рр. Хроніка – 2000. К. 1999. Вип. 25-26. С. 267–271.
7. Крыжановский Е.М. Чехи на Волыни. Соч. Т. 2. К. 1890. С. 805–981.
8. Лутай М.Є. До історії чеських колоній в Житомирському повіті Волинської губернії. Україна-Чехія: історія та сьогодення. О.М. Березовський, Т.В. Брязкало та ін. Одеса. ВМВ. 2013. С. 103–126.
9. Мухіна Л. Чехи в Україні – вчора і сьогодні. Україна – Чехія: Історія та сьогодення. О.М. Березовський, Т.В. Брязкало. Одеса. ВМВ. 2013. С. 16–27.
10. Науковий архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського, ф. 7, спр. 63/70, 60 арк.
11. НВ ДАЧО, ф.р – 6121, оп.1, спр. 320, 144 арк.
12. Павленко Л. А. Кримінальна справа Євгена Рихлика. Україна-Чехія: історія та сьогодення. О. М. Березовський, Т. В. Брязкало, та ін. Одеса. 2013. С. 156–176.
13. Пишель Я., Пишель Г. Хроніка села Мала Зубівщина. Турек В., Коваленко С. Чеські стопи в Україні: Історія чеського села Мала Зубівщина. Кн. II. Прага. 2018. С. 28–35.
14. Рихлик Є. З етнографічних студій. Село Вільшанка на Житомирщині в світлі лексики. Записки Ніжинського інституту народної освіти. 1927. Кн. VII. С. 193–220.
15. Шевчук Ю. Політичні репресії проти чеської інтелігенції на Житомирщині на рубежі 1920–1930 рр. XX ст. Український історичний збірник. 2008. Вип. II. С. 241–260.
16. Шпиталенко Г. Чеська трудова еміграція на Волинь у другій половині XIX – на початку XX ст. Україна – Чехія: Історія та сьогодення. О.М. Березовський, Т.В. Брязкало. Одеса. ВМВ. 2013. С. 27–49.
17. Шульга С. Особливості національної політики польських та радянських урядів щодо чехів у міжвоєнну добу. Україна-Чехія: історія та сьогодення. О.М. Березовський, Т.В. Брязкало та ін. Одеса. ВМВ. 2013. С. 141–156.
18. Drbal A. Češi na Ukrajině. Češi v cizině 12. Praha. 2005.